

УДК 37.018.1-058.12:821.161.2

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-27-03

ОСВІТНІ ПРАКТИКИ ДВОРЯНСТВА У ТВОРАХ Г. Ф. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА

Г. Г. Яковенко

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди
gyakowenko@meta.ua, <https://orcid.org/0000-0003-2543-6903>

У статті на основі аналізу творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка висвітлюється зміст освітніх практик дворянства – індивідуальне навчання (гувернери, батьки) та колективне (навчання групи дітей у дворянських родинах та пансіонах). У творах Г. Ф. Квітки-Основ'яненка відображено позитивні здобутки та негативний досвід домашнього навчання дворянських дітей у першій половині XIX ст. Автор звернув увагу на іноземний вплив у вихованні, зокрема французький, який не формував патріотизм у підростаючого покоління. Іноземні гувернери давали низький рівень освіти.

Ключові слова: дворянство, освітні практики, гувернери, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко.

В статье на основе анализа произведений Г. Ф. Квитки-Основьяненко освещается содержание образовательных практик дворянства - индивидуальная учеба (гувернеры, родители) и коллективная (учеба группы детей в дворянских семьях и пансионатах). В произведениях Г.Ф. Квитки-Основьяненко отображены позитивные достижения и негативный опыт домашнего обучения дворянских детей в первой половине XIX ст. Автор обратил внимание на иностранное влияние в воспитании, в частности французское, которое не формировало патриотизм у подрастающего поколения. Иностранные гувернеры давали низкий уровень образования.

Ключевые слова: дворянство, образовательные практики, гувернеры, Г. Ф. Квитка-Основьяненко.

Based on the analysis of G. F. Kvitka-Osnovyanyenko works, the article deals with the contents of nobles' educational practices: individual studies (tutors, parents) and collective (studies of children's groups in noble families and boarding-schools). The positive achievements and negative experience of home-schooling noble children are reflected in the first half of the XIX century in the works of G. F. Kvitka-Osnovyanyenko. The author drew attention to the foreign influence in education, particularly the French, which did not instill patriotism in the younger generation. Foreign tutors provided a low level of education.

Keywords: nobility, educational practices, tutors, G. F. Kvitka-Osnovyanyenko.

Художня література є змістовним джерелом для вивчення історії повсякдення, вона відтворює світогляд, погляди, емоційний стан людей певного історичного періоду. Поширеною думкою є така, що особливістю цього виду джерел є вільна (суб'єктивна) інтерпретація фактів і подій. Твори, написані письменниками-сучасниками та учасниками історичних подій, де виклад ведеться від першої особи, можна певною мірою віднести до мемуарних джерел. Проаналізуємо цю тезу на прикладі творчості Г. Ф. Квітки-Основ'яненка.

Твори Г. Ф. Квітки-Основ'яненка слугують цінним джерелом для вивчення історії повсякдення дворянського стану. Систематизація фактів із життя провінційного дворянства дозволяє уявити цілісну картину побуту, зрозуміти зміст щоденних практик, зокрема освітніх. Служба Г. Ф. Квітки-Основ'яненка совісним суддею давала йому багатий матеріал для творів: сюжети романів, повістей, оповідань були взяті з життя. До того ж у сім'ї тривалий час вели альбом-літопис, у якому були записані зміст та час подій, що відбувалися, тому немає підстав

сумніватися у вірогідності наведених автором фактів. Через призму загальнолюдських цінностей стає зрозумілою власна точка зору Г. Ф. Квітки-Основ'яненка на найгостріші проблеми наприкінці XVIII – першої половини XIX ст.

Мета статті – розкрити зміст, показати способи реалізації колективного та індивідуального домашнього навчання за допомогою гувернерів та висвітлити проблеми освітніх практик дворянства.

Методологічну основу дослідження складає міждисциплінарний підхід, зорієнтований на всебічне висвітлення повсякденного життя дворянства та, зокрема, гувернерства як соціального явища. У результаті аналізу творів художньої літератури можна встановити, що гувернерство являло собою вияв масової культури дворянства та свідчило про індивідуалізацію його життя. Використання принципів інтелектуальної та культурної історії дозволило проаналізувати освітні практики дворянського стану, його ментальний та вербальний фонд.

Вивчення творів видатного письменника Г. Ф. Квітки-Основ'яненка надає можливість крім уже зазначених напрямків, висвітлити і такі проблемні поля, як історія дитинства, гендерна історія, історія читання, визначивши читацькі уподобання представників різних станів та вікових груп. У творах Г. Ф. Квітки-Основ'яненка висвітлюються проблеми родинних стосунків: взаємин між старшим і молодшим поколінням, між чоловіком і дружиною, жіноча освіта, дозвілля, виховання. Автор викрив неучтво дворянства, його надмірне захоплення всім іноземним (французьким), забобонність, грубість, безкультур'я («Герой очаківських часів») [2]. Через персонажів Скворцова та Прісіньки («Шельменко-денщик») [15] письменник засудив «коверкання» французьких слів, іронічно змалював прагнення наслідувати іноземний стиль життя навіть в іменах («Евжені» у «Приїзджий із столиці, або метушня в повітовому місті») [12]. Автор показав ставлення до жіноцтва. Дружина пана Халявського, наприклад, остерігалася підпадати під «гарячу руку» своєму чоловікові, бо могла отримати стусанів [10]. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко намагався відповісти на запитання, як потрібно навчати дівчину: віддавати до модного пансіону чи привчати до раціонального ведення господарства. Становище жінки у сім'ї, питання жіночого ідеалу, необхідність жіночої освіти та її зміст висвітлені в багатьох творах видатного письменника.

Щодо історії читання, то у творах Г. Ф. Квітка-Основ'яненка перед нами проходить ціла галерея уподобань: дворяни читають газети, журнали, романи сучасних авторів. Камердинер зі «Званого вечора» [6] читає нянькам «Зелений корсет», Пазінька з «Українських дипломатів» [13] читає дуже багато, особливо сентиментальних романів і плаче над ними. Герой повісті «Знайомі незнайомці» Осип Гордійович шукає в книжковому магазині посібник з будівельної справи [7].

При вивченні творів Г. Ф. Квітка-Основ'яненка у якості історичного джерела перспективним напрямком дослідження є історія дитинства. Автор змалював виховання, ігри, одяг, різні щоденні практики дітей, засуджував байдужість батьків до їх виховання. У творі «Листи Лужицькому старцю» наведено приклад одного такого батька, що власних дітей не знав по імені. Їх йому зазвичай нагадувала няня [11, с. 329]. Із творів можна дізнатися про різні аспекти діяльності дворянської опіки. Десятирічний Петро Столбиков залишився сиротою. Спадкоємець багатого помістя довго поневірявся у злиднях, допоки не повернув свого господарства в дорослому віці [5].

Твори Г. Ф. Квітки-Основ'яненка можна використовувати у якості навчального посібника з історії педагогіки, бо тут наведені приклади різних форм організації навчання: школа дяка Тимофтія Книшевського, індивідуальне навчання учителя Ігнатія Галушкинського та вдови священика, суто домашнє навчання у батьків, навчання під керівництвом гувернерів. У всіх випадках автор висвітлив позитивні та негативні сторони навчального процесу, зокрема, поверховість та несистематичність початкової освіти, викликані відсутністю масової школи у першій половині XIX ст. Позитивною рисою автор вважав колективне навчання дітей та розвиток їх індивідуальних здібностей.

Історико-генетичний метод надав можливість створити цілісну картину тодішніх соціальних явищ: болючі розподіли маєтків та розмежування земель та угідь, конфлікти поколінь «батьки-діти», наявність чи відсутність духовної єдності між ними.

Освіту як засіб соціальної мобільності, а також правосуддя, письменник вважав головними засобами боротьби за полегшення життя народу. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко пропагував ідеї освіти, які, на думку письменника, полягають в оволодінні науками та застосуванні їх на державній службі. Освічені батьки повинні навчати власних дітей. У творах відображені негативні приклади освітніх практик, що дозволяло забезпечити батьків від фатальних помилок, що можуть трапитися при вихованні дітей.

У житті дворянства наприкінці XVIII – першої половини XIX ст. відбувалися зміни. Найпомітнішими вони були в побуті. Змінювалися життєві пріоритети дворянства, і дилему «служити чи займатись господарством» дворяни вирішували на користь державної служби, для якої необхідною умовою було отримання освіти. У повсякденне життя дворянства проникали елементи іноземної культури, зокрема спілкування французькою мовою. Носії іноземної мови зустрічалися рідко. Франкомовні учителі, які самі недосконало володіли мовою, не давали достатніх знань. На побутовому рівні вживалися слова французького походження у викривленому вигляді.

Дворянство все більше опікувалося освітою своїх дітей. Слово «навчання» асоціювалося з турботами, бо підібрати гувернантку у відповідності до своїх запитів було складно. Ця професія містила в собі певні ризики як для господарів (брати незнайому людину в дім), так і для гувернантки (йти до незнайомих людей, можуть образити). Наявність гувернера свідчила про усвідомлення необхідності навчати дітей.

В оповіданні «Ярмарок» Кирило Іванович скаржився своїм знайомим, що не може підібрати гувернантки для трьох дочок-погодків: за дешеvu ціну – не дуже освічена й не хоче виховувати трьох дітей; інша – дуже молода й гарненька, вона вправилася б, але може стати звабою для старшого 20-річного сина [17, с.389].

Дівчину з твору «Ганнуся» почали навчати з 14 років французькій мові та музиці. Її батько написав служникові записку (перелік необхідних справ) такого змісту: «тканину для обивки меблів, нерозчинної гірчиці, круглу пухнасту модну шляпу, а також підібрати мадам або мамзель, іноземку, французьку, щоб могла навчати дівчину усьому, що сама знає. Щоб російською не розуміла ні слова, і не говорила. Шукати з новоприбулих: вони не служили в родині, не так дорого призначають ціну. Якщо вміє грати на клавіакодах, додати ще 50 руб.» [1, с.342]. Із переліку зрозуміло, що наймання гувернантки становило необхідний атрибут дворянського побуту.

У родину взяли виховательку, французьку 25 років, вдову, мадам Ламбо. Це була легковажна, метушлива, розпутна жінка. Виховання розпочалося із заборони молитися і дякувати батьків. Гувернантка виконувала всі примхи дівчини, балувала, не карала за погану поведінку, дозволяла байдикувати. Заохочувала дівчину до передражнювання та висміювання сусідів, гостей, навіть батьків [1, с.343]. Батьки, що не знали мови, не розуміли, що їх зневажають. Два роки такого педагогічного впливу дали результат – горду, гонористу, зухвалу дівчину, з якою не хотіли спілкуватися у світському товаристві. Інтриги гувернантки спонукали вихованку, спадкоємицю багатого поміщика, до таємного шлюбу з бідним офіцером, сином майстра із Ліфляндії. Сімейні трагедії призвели до втрати дитини, дівчинки Ганнусі, яка змалечку і до юнацького віку поневірялася в злиднях, допоки не зустрілася з матір'ю.

Пантилей Степанович, батько дівчини Настусі з твору «Хибні поняття», підшукав для доньки учительку – вдову священика, яка у себе вдома навчала «російській грамоті» дівчаток різних станів. За домовленістю зміст навчання визначався так: читання церковного та громадянського друку, письмо та арифметика [8, с. 337]. На думку батька «з такою наукою вона буде всюди годитися».

Із осудом Г. Ф. Квітка-Основьяненко повідомив про ще одну виховательку. Петигорошкін, ще один герой із твору «Пан Халявський», мав три дочки. До молодшої дочки запросили «мамзель з іноземною мовою», дуже вередливу: «всім її задовольни». Зрозуміло, що ця гувернантка французького походження занадто емоційна та не дуже врівноважена [10, с. 289].

Г. Ф. Квітка-Основьяненко визначив такі негативні риси гувернерства: повна ізоляція дітей від батьків, відсутність контролю за діяльністю гувернерів, запопадливе ставлення до іноземних учителів та низький рівень їх моральних якостей порушували сімейний спокій та добробут. Запрошення гувернерів мало на меті навчити дітей іноземній мові. Зображуючи освітні практики дворянства, письменник визначає їх недоліки. Вони потрапляли в родину та висували свої певні умови, які господарі повинні були виконувати. Не мали педагогічної підготовки, претендували на комфортні умови життя та праці. У творах наводяться факти працевлаштування гувернерів за рекомендацією, характеризуються умови праці, помешкання, жалування.

У творі «Пан Халявський» зображено життя чотирьох поколінь дворянства: батьків Трохима, самого Трохима, його дітей та онуків [10]. Динаміка змін станових освітніх практик добре показана у цьому творі, де головний герой навчався у дяківській школі, у домашнього вчителя Ігнатія Галушкинського та в губернському училищі.

Трохим Халявський, який в дитинстві не мав схильності до навчання, у дорослому віці з певним осудом описував поведінку гувернерів, яких у його родині було декілька. Один із них знаходився при господині невідлучно, був її довіреною особою «він при ній, що часто буває» [10, с. 71]. Гувернер виконував обов'язки вихователя дітей, але посідав особливе місце у родині. За походженням маркіз, маючи нахил до виховання дітей, до вступу на посаду працював у декількох родинах. Цього вихователя господиня привезла із-за кордону, де лікувалася на водах [10, с. 195].

Незадоволений поведінкою гувернерів, Трохим Халявський навів ряд недоліків, що його дуже драгували: гувернери почували себе самовпевнено у сім'ях, вимагали задоволення усіх примх (цей чоловік пив чай тільки з алкоголем). Гувернер висловлював моральні сентенції, давав настанови, повчаючи всіх. За час перебування у родині виявляли й негативні особисті риси характеру, мали свої переваги й недоліки. Наприклад, Трохим Халявський дуже делікатно натякав про схильність вихователя до адюльтеру (господиня втрачала свідомість тільки тоді, коли поруч знаходився гувернер).

Дочки Трохима Халявського отримали освіту. Сам він про це говорить так: «Пазінька та Настенька, навчені за забаганкою дружини моєї іноземним діалектам». При батьках, які не розуміли французької, дівчата змовилися втекти з офіцерами [10, с. 104]

Трохим Халявський вважав, що гувернери нічому не вчать, бо нічого не знають, а викладають лише французьку мову [10, с. 195]. Гувернер дітей їхньої родини, який мав досвід виховання декількох юнаків, стверджував про необхідність загального інтелектуального розвитку молодих людей, що уможливило б вивчення ними будь-яких наук. Гувернери займалися колективним та індивідуальним навчанням. Колективне навчання відбувалося за зразком пансіону, що розміщувався або вдома у вчителя, або в будинку, у який його запросили. У цьому випадку навчалися не тільки діти господарів, а також діти родичів, сусідів та знайомих.

Представники дворянства вдавалися до організації спільного навчання дітей з економічних мотивів. У оповіданні «Окуляри» автор, який навчався з групою дітей, пояснив, що він «був у батька один. Щоб не обтяжувати себе клопотом і не піклуватися про пошуки вчителя» [9, с. 431]. У знайомого поміщика була домовленість з двома французами, «мусьє» та «мадам», що приїхали з Москви. Вони навчали окремо хлопчиків та дівчаток усього, «що самі знають» [9, с. 431]. Такий пансіон зібрав дванадцять дітей: троє дітей самого господаря та дев'ять зі сторони – усього навчалася сім дівчаток та п'ять хлопчиків. Наймаючи учителів, поміщик не вказав у договорі, скільки дітей будуть навчатися, тому організована справа

приносила прибуток – плата учителям становила 800 руб. за помешкання та харчування за рахунок господаря, кожен учень сплачував по 200 руб. Заняття відбувалися вранці та після обіду. Після їх закінчення діти гуляли в гаю. За описом автора зрозуміло, що навчання викликало у нього позитивні емоції: «у вільний час займалися хто чим хотів» [9, с. 431]. Хлопчик любив списувати тексти віршів із книг, йому ніхто не заважав займатися улюбленою справою. Отже, навчання було цікавим, у ньому не було суворості та примусу, чого так не люблять діти.

Ще один приклад колективного навчання дворянських дітей з твору «Українські дипломати». Поміщики Опецьковські запросили для дочки з Москви мадам, іноземку, мадам Torchon, за походженням росіянку. До початку педагогічної діяльності вона працювала в Москві у модному магазині одягу, де навчилася говорити французькою мовою, «пізнала світ та отримала освіту». Вийшла заміж за містера Torchon, й перебувала з ним в багатьох будинках, де той працював камердинером, гувернером, наставником, й, насамкінець, в далекому губернському місті він утримував чоловічий пансіон [13, с. 210]. П'ятнадцять років такого практичного життя навчили колишню Оленку так, що вона, овдовівши, вирішила присвятити себе освіті дівчат у провінції та відкрила пансіон. Вартість навчання становила 100 руб. з кожної вихованки, бажаних виявилось багато.

Пан Шпак, сусід Опецьковських, прочитав в «Московських відомостях» статтю про користь виховання дівчат і вплив освічених жінок на суспільство [13, с. 210]. Це стало головним аргументом для влаштування їх дочки на навчання у пансіон. Мати незабаром забрала дочку з навчального закладу, бо такий рівень освіти їй не задовольняв. Навчальний заклад не встиг зіпсувати світлу душу дівчини. Пазінька привчилася багато читати. Вдома вона стала надійною помічницею матері, разом із нею опікувалася господарськими справами.

Одна з головних осіб твору «Приїжджий із столиці, або метушня в повітовому місті», Ейжені, протягом двох років навчалася у трьох пансіонах: мадам Вашер, мадам Гросваш і мадам Торшон. У цих навчальних закладах говорили лише французькою мовою [12, с. 33]. Колишня вихованка зазначала, що «мадами відвикли від своєї мови та не могли пояснювати» [12, с. 32]. Французька мова випускниці Катерининського інституту Анни Тихіноїта, вихованки, пансіону якісно дуже відрізнялися. «Ось плоди виховання вашерок, торшонок та їм подібних» [4, с. 96] – зреагував один із героїв на аморальну поведінку дівчини.

Г. Ф. Квітка-Основяненко прихильно ставився до навчання батьками своїх дітей. Наприклад, Наталя Миколаївна Столбикова сама навчала свого сина читати. Малий Петро добре навчався, багато вчив напам'ять віршів Сумарокова, Хераскова [5, с. 8]. У десять років залишився сиротою. Найближчою людиною для нього стала няня [5, с. 10].

Анна Миколаївна, героїня твору «Достовірний переказ», дочка відомого чиновника, отримала освіту вищу, ніж на той час вимагалось від дівчини її стану: вона не тільки читала, але й вміла писати [3, с. 583]. Виховуючи свого сина, Олексія, вона піклувалася не тільки вивчення мови та наук, а й підтримувала православну віру добрими справами [3, с. 584].

У творі «Розумні діти» зміст спілкування у родині полягав у формуванні у дітей моральних цінностей. «Навчальний час та прогулянка – це моє», – говорила мама своїм дітям Сонечці та Альоші, коли вони вирішили робити різні предмети, кошти від реалізації яких віддавати на користь бідним. Протягом усього дня діти мали тільки дві години вільного часу [14, с. 509].

У творах Г. Ф. Квітки-Основяненка показано, що безконтрольне втручання сторонніх людей у стосунки батьків і дітей може завдати великої шкоди [5, с. 209]. Анастасія Миколаївна, тітка Петра Столбикова, запросила для виховання та навчання своїх дітей француза з дружиною. Безпідставна цілковита довіра матері до іноземних педагогів мала фатальні наслідки. Гувернери цілодобового перебували при дітях, господиня виконувала усі їх примхи й забаганки. Вільне поводження, розкута поведінка виявлялися в ганебних вчинках дітей [5, с. 210]. Вони стали грубіянити матері, виявляти до неї неповагу, не віталися, не спілкувалися. Таку поведінку схвалювали вихователі, говорячи, що так поведуть себе

справжні французи. Коли діти подорослішали, вони не змінили свого ставлення до матері. Моральне знуцання стало основою їх поведінки: вони не слухали матір, насміхалися й зневажали її. У похилому віці жінка терпіла грубощі, прикрощі, за її словами, «померла б, чого діти завзято бажають» [5, с. 210].

Таким чином, для дослідника історії першої половини XIX ст. твори Г. Ф. Квіткі-Основ'яненка можуть слугувати об'єктивним фактологічним матеріалом для вивчення історії повсякдення, історії читання, історії освіти, історії дитинства, гендерної історії, напрямків, що розкривають ментальність, щоденні практики, життєві стратегії представників різних станів, зокрема дворянства.

Щодо історії освіти та висвітлення гувернерства як соціального явища, то у творах наведено широку характеристику їх діяльності. Насамперед подаються негативні характеристики діяльності гувернерів, що забезпечувала низьку якість освіти. На початковому рівні вони навчали дітей читати, писати, володіти французькою мовою – для спілкування між собою, для підтримки статусу і для відповідності моді. Ізоляція від батьків, поширення впливу чужої людини, занадто довірливе ставлення до сторонньої людини в домі продовжують список застережень для батьків. Автор наголошує на необхідності ретельного нагляду за діяльністю гувернерів. Неосвічені батьки не розуміли змісту навчання та були невибагливими до якості наданих освітніх послуг. Відсутність патріотичного виховання.

Діяльність гувернерів впливала на рівень культурно-освітнього середовища дворянства. Іноземні манери поведінки, французька мова набували поширення серед провінційної еліти. Для обговорення французьких романів потрібно було попередньо їх прочитати, а значить знати мову для світського спілкування.

Особисті риси гувернерів, відповідність їх поведінки морально-етичним нормам, відповідальне, сумлінне ставлення до виконання своїх обов'язків були визначальними чинниками у навчально-виховному процесі.

Література

1. Квіткі-Основ'яненко Г. Ф. Ганнуся. Зібрання творів у семи томах. – К.: Наукова думка, 1979, Т.2. – С. 330 – 374.
2. Квіткі-Основ'яненко Г. Ф. Герой очаковских времен. Зібрання творів у семи томах. – К.: Наукова думка, 1981, Т.6. – С. 23 – 90.
3. Квіткі-Основ'яненко Г. Ф. Достоверное предание. Зібрання творів у семи томах. – К.: Наукова думка, 1981, Т.6. – С. 583–612.
4. Квіткі-Основ'яненко Г. Ф. Дворянские выборы. Зібрання творів у семи томах. – К.: Наукова думка, 1978, Т.1. – С. 97–154.
5. Квіткі-Основ'яненко Г. Ф. Жизнь и происхождения Петра Степанова сына Столбикова, помещика в трех наместничествах. Рукопись XVIII века. Зібрання творів у семи томах. – К.: Наукова думка, 1980, Т.5. – С. 7–377.
6. Квіткі-Основ'яненко Г. Ф. Званный вечер. Зібрання творів у семи томах. – К.: Наукова думка, 1980, Т.4. – С. 443 – 468.
7. Квіткі-Основ'яненко Г. Ф. Знакомые незнакомцы. Зібрання творів у семи томах. – К.: Наукова думка, 1980, Т.5. – С. 378–392.
8. Квіткі-Основ'яненко Г. Ф. Ложные понятия. Зібрання творів у семи томах. – К.: Наукова думка, 1980, Т.4. – С. 321 – 363.
9. Квіткі-Основ'яненко Г. Ф. Очки. Зібрання творів у семи томах. – К.: Наукова думка, 1980, Т.4. – С. 429 – 442.
10. Квіткі-Основ'яненко Г. Ф. Пан Халявский. Зібрання творів у семи томах. К.: Наукова думка, 1980, Т.4. – С. 7–197.
11. Квіткі-Основ'яненко Г. Ф. Письма к Лужицкому Старцу. Зібрання творів у семи томах. К.: Наукова думка, 1979, Т.2. – С. 323 – 329.

12. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Приезжий из столицы, или суматоха в уездном городе Г. Ф. Зібрання творів у семи томах. – К. : Наукова думка, 1978, Т.1. С. 29–96.
13. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Украинский дипломаты. Зібрання творів у семи томах. – К. : Наукова думка, 1980, Т.4. – С. 198 –290.
14. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Умные дети. Зібрання творів у семи томах. – К.: Наукова думка, 1981, Т.6. – С. 507–513.
15. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Шельменко-денщик. Зібрання творів у семи томах. – К.: Наукова думка, 1979, Т.2. – С. 63 – 117.
16. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Фенюшка. Зібрання творів у семи томах. – К.: Наукова думка, 1980, Т. 5. – С. 393 – 417.
17. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Ярмарка.Зібрання творів у семи томах. – К.: Наукова думка, 1980, Т. 4. – С. 364 – 428.